

اسناد نویافته از هزینه‌های مالی مدرسه دارالفنون (۱۲۸۴-۱۳۲۶ قمری)

● امین محمدی*

اشاره

مدرسه دارالفنون در سال ۱۲۶۸ قمری افتتاح شد. شماری معلم فرنگی برای آموزش ۱۰۰ شاگرد، که از میان فرزندان صاحب‌منصبان انتخاب شده بودند، به استخدام دولت علیه ایران درآمدند. ناصرالدین‌شاه برای معلمان و شاگردان دارالفنون مواجب تعیین کرد و ناهار رایگان می‌داد. اسناد نویافته مربوط به دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه نشان می‌دهد که حکومت قاجار دست‌کم تا سال ۱۳۲۴ قمری هزینه‌هایی بابت ناهار شاگردان دارالفنون پرداخت کرده است. در این پژوهش، به معرفی و بررسی این اسناد نویافته پرداخته و بر اساس تحلیل محتوای آنها میزان توجه شاهان قاجار به مدرسه دارالفنون را ارزیابی می‌کنیم.

□ ناهار رایگان برای شاگردان دارالفنون

دفاتر توجیبات از مهمترین اسناد مالی عصر قاجار هستند که در آنها صورت تمامی هزینه‌های حکومت قاجار در یک سال مالی، با جزئیات کامل ثبت و ضبط شده است. بر اساس این اسناد مالی می‌توان رویکردها و اهداف حکومت قاجار در حوزه تعلیم و تربیت را تحلیل و بررسی کرد؛ به این معنی که حکومت قاجار، چه میزان از بودجه سالانه خود را صرف امور تعلیم و تربیت کرده است. در این مقاله، چهار سند از دفاتر توجیبات سال‌های ۱۲۸۴، ۱۳۱۷، ۱۳۱۹ و ۱۳۲۶ قمری که نشان می‌دهد حکومت قاجار در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه، مظفرالدین‌شاه و محمدعلی‌شاه، سالانه اعتباری را برای ناهار رایگان شاگردان و برخی کارکنان

E-mail: Amin.Mohammadi64@ut.ac

*پژوهشگر پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مدرسه دارالفنون اختصاص داده است. در ادامه، برای آگاهی از کم و کیف این موضوع، محتوای این چهار سند به صورت جداگانه بررسی می‌شوند. در نهایت مقایسه داده‌های مالی مندرج در این اسناد میزان توجه هر یک از شاهان قاجار به مدرسه دارالفنون را نشان می‌دهد.

[سند شماره ۱]

بر اساس این سند حکومت قاجار در سال ۱۲۸۴ قمری، همزمان با سلطنت ناصرالدین شاه، ۴۰۹۲ تومان و ۱۲۵۰ دینار بابت «اخراجات ناهار اهالی مدرسه مبارکه دارالفنون به انضمام قیمت سوخت و غیره» پرداخت کرده است.^۱ از این مبلغ ۳۲۳۶ تومان و ۶۲۵۰ دینار صرف مخارج ناهار شاگردان دارالفنون و مباشرین این مدرسه شده و مابقی آن یعنی ۸۵۵ تومان و ۶۰۰۰ دینار صرف مخارج خرید کاغذ، مرکب، یخ، سوخت زمستانی، انکسار^۲ ظروف، اخراجات مخزن الجواهر^۳ و داروی سرباز شده است.

طبق این سند، تعداد شاگردان دارالفنون در سال ۱۲۸۴ قمری، ۱۲۵ نفر بود و هر کدام از آنها روزانه یک چهارم مجموعه^۴ (مجمعه) غذا دریافت می‌کردند. دولت بابت تهیه و تدارک روزانه ۱۲۵ نفر شاگرد، ۱۰ تومان و ۹۳۷۵ دینار هزینه می‌کرد.^۵ در روزهای تعطیل شامل جمعه‌ها و اعیاد و مناسبت‌های مذهبی مثل دهه عاشورا ناهاری به شاگردان داده نمی‌شد. در انتهای سند ذیل واژه «وجهه» مشخص شده است که برات^۶ اخراجات ناهار شاگردان دارالفنون حواله^۷ دوستعلی خان معیرالممالک^۷ شده تا از محل درآمدهای گمرک آن را بپردازد (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۴۶۳/۲۳۳۲).

۱. هر تومان برابر با ۱۰ قران و هر قران برابر با ۱۰۰۰ دینار است. هر تومان برابر با ۱۰ هزار دینار است.
۲. شکسته شدن. در دوره قاجار، دولت بابت هزینه شکسته شدن ظروف که جزو اموال حکومت بودند سالانه براتی تحت عنوان «انکسار» صادر می‌کرد تا به جای ظروف شکسته شده ظروف جدید خریداری شود.
۳. احتمالاً محل نگهداری مرکب یا رنگ.
۴. سینی بزرگ مسی
۵. مباشرین سه مجموعه در روز دریافت می‌کردند.
۶. به حواله‌ای گفته می‌شد که برای وصول مبلغی از درآمد مقرر دولت و حکومت به عهده منبعی مشخص و یا شخص معین صادر می‌گردید (نگاه کنید به: مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی نوشته جهانگیر قائم‌مقامی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰، ص ۱۱۵)
۷. خزانه‌دار و رئیس ضرابخانه در دوره ناصرالدین شاه

[اسناد شماره ۲]

این سند متعلق به دفاتر توجیهات سال ۱۳۱۷ قمری، همزمان با سلطنت مظفرالدین‌شاه است. این سند نشان می‌دهد که اعتبار اختصاص یافته به ناهار شاگردان دارالفنون در دوره مظفرالدین‌شاه افزایش یافته است. بر اساس این سند، حکومت قاجار بابت «اخراجات ناهار اهالی دارالفنون» شامل رئیس مدرسه و شاگردان، طی یک سال ۵۶۷۳ تومان و ۴۵۰۰ دینار پرداخت کرده است. بررسی محتوای این اسناد نشان می‌دهد هزینه تهیه و طبخ غذا برای اهالی دارالفنون از ۱۰ تومان و ۹۳۷۵ دینار به ۱۶ تومان افزایش یافته است. دلیل افزایش هزینه، افزوده شدن بر تعداد شاگردان دارالفنون از ۱۲۵ نفر به ۱۸۴ نفر و گران شدن مواد غذایی است.

نکته مهم در این سند کسر مبلغی از هزینه کل تحت عنوان رسوم هزار دیناری است. بر طبق مقررات مالی، از برخی هزینه‌ها تومانی هزار دینار کسر می‌شد که در این بازه زمانی، اخراجات ناهار شاگردان دارالفنون نیز مشمول این نوع مالیات شده است. از کل مبلغ ۵۶۷۳ تومان و ۴۵۰۰ دینار، ۵۶۷ تومان و ۳ هزار و ۴۵۰ دینار رسوم دیوانی کسر شده است. نکته مهم دیگر اینکه از اعتبار به ظاهر افزایش یافته ناهار شاگردان دارالفنون مبلغی نیز بابت هزینه برات‌نویسی کسر شده است. بنابر یکی از مقررات‌های نظام مالی قاجاران، دولت از بابت برات‌نویسی برخی هزینه‌ها تومانی ۲۰۰ دینار کسر می‌کرد. در دوره مظفری برخلاف دوره ناصری اعتبار اخراجات ناهار شاگردان دارالفنون مشمول این مقررات شده و ۱۰۲ تومان و ۱۲۲۰ دینار از آن کسر شده است. همچنین، ۱۱۶۲ تومان از کل مبلغ ۵۶۷۳ تومان و ۴۵۰۰ دینار صرف مخارج خرید کاغذ، قلم، مرکب، یخ، سوخت زمستانی، انکسار ظروف و مخزن‌الجواهر شده است (آرشیو ملی ایران شناسه سند ۲۳۳۲/۱۵۱۱).

[سند شماره ۳]

دفاتر توجیہات سال ۱۳۱۹ قمری نشان می‌دهد اعتبار اخراجات نهار و خرید اقلام متفرقه طی دو سال تنها ۱۰۰ تومان افزایش یافته است. دلیل این افزایش ۱۰۰ تومانی، افزایش ۱۰۰۰ دینار هزینه هر مجموعه نهار است. مشخص نیست چرا با وجود افزایش ۱۰۰ تومانی مبلغ کل در سند سال ۱۳۱۹ قمری، مبلغ کسر شده بابت رسوم تومانی هزار دینار همان مبلغی است که در سال ۱۳۱۷ کسر شده. نکته مهم دیگری که در اسناد سال ۱۳۱۹ قمری دیده می‌شود حذف کسر تومانی ۲۰۰ دینار بابت برات‌نویسی است (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۳۲/۲۴۰۵).

[سند شماره ۴]

سند مربوط به سال ۱۳۲۶ قمری، همزمان به سلطنت محمدعلی شاه نشان می‌دهد در دوره این شاه قاجار اعتبار اختصاصی به نهار رایگان مدرسه دارالفنون کاهش چشمگیری داشته است. بر اساس این سند، حکومت قاجار بابت «اخراجات نهار اهالی دارالفنون» تنها ۱۱۲۳ تومان و ۳۹۵۰ دینار هزینه پرداخت کرده که نسبت به ۷ سال قبل حدود ۴ هزار تومان کاهش داشته است. نکته مهم در این سند حذف نهار رایگان شاگردان دارالفنون است. در این سند «اهالی دارالفنون» تنها به رئیس دارالفنون اختصاص یافته و باقی اعتبار صرف پرداخت هزینه‌های قهوه‌خانه و آبدارخانه دارالفنون شده است (آرشیو ملی ایران شناسه سند ۲۲۲۱). به نظر می‌رسد باید دوره سلطنت مظفرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۳۲۴ق.) را پایان اختصاص نهار رایگان به شاگردان دارالفنون بدانیم.

هزینه‌های ناهار رایگان اهالی (شاگردان و غیره) دارالفنون
از سال ۱۲۸۴-۱۳۲۶ قمری

سال / شاه	مبلغ کل هزینه‌ها	هزینه ناهار	هزینه متفرقه	رسوم دیوانی و برات نویسی
ناصرالدین شاه / ۱۲۸۴ ق.	۴۰۹۲ تومان و ۱۲۵۰ دینار	۳۲۳۶ تومان و ۶۲۵۰ دینار	۸۵۵ تومان و ۶۰۰۰ د	-
مظفرالدین شاه / ۱۳۱۷ ق.	۵۶۷۳ تومان و ۴۵۰۰ دینار	۴۵۱۰ تومان و ۴۵۰۰ دینار	۱۱۶۳ تومان	۴۲۷۰ و ۶۶۷ دینار
مظفرالدین شاه / ۱۳۱۹ ق.	۵۷۷۳ تومان و ۴۵۰۰ دینار	۴۵۱۰ تومان و ۴۵۰۰ دینار	۱۱۶۳ تومان	۳۴۵۰ و ۵۶۷ دینار
محمدعلی شاه / ۱۳۲۶ ق.	۱۱۲۳ تومان و ۳۹۵۰ دینار	۶۴۳ تومان و ۳۹۵۰ دینار	۴۸۰ تومان	-

هزینه روزانه و سالانه ناهار شاگردان دارالفنون
از سال ۱۲۸۴-۱۳۲۶ قمری

سال / شاه	تعداد شاگردان	هزینه روزانه ناهار	هزینه ناهار سالانه
ناصرالدین شاه / ۱۲۸۴ ق.	۱۲۵	۱۰ تومان و ۹۳۷۵ دینار ^۱	۲۹۵۳ تومان و ۱۲۵۰ دینار
مظفرالدین شاه / ۱۳۱۷ ق.	۱۸۴	۱۶ تومان	۴۳۲۰ تومان
مظفرالدین شاه / ۱۳۱۹ ق.	۱۸۴	۱۶ تومان و ۱۰۰۰ دینار	۴۳۴۷ تومان
محمدعلی شاه / ۱۳۲۶ ق.	-	-	-

۱. مجموع ناهار شاگردان قدیم (۱۰۰ نفر: ۸ تومان ۷۵۰۰ دینار) و شاگردان جدید (۲۵ نفر: ۲ تومان ۱۲۷۵ دینار).

بازخوانی اسناد

[اسناد شماره ۱]

سررشته سنه توشقان نیل^۱

توجیهات و مقررات

توجیهات

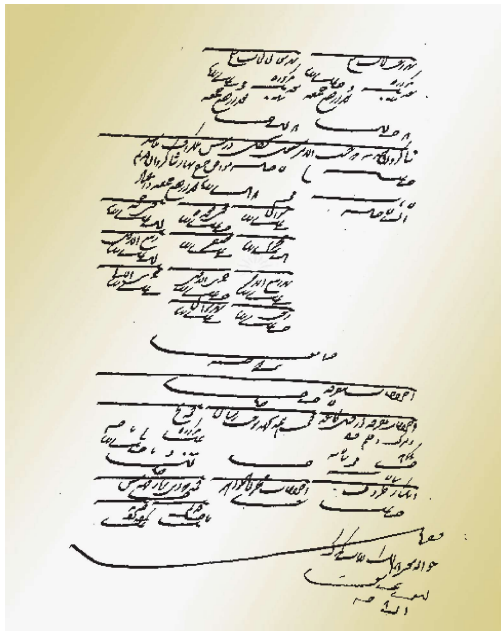
اخراجات

معلمین و متعلمین مدرسه دارالفنون و غیره

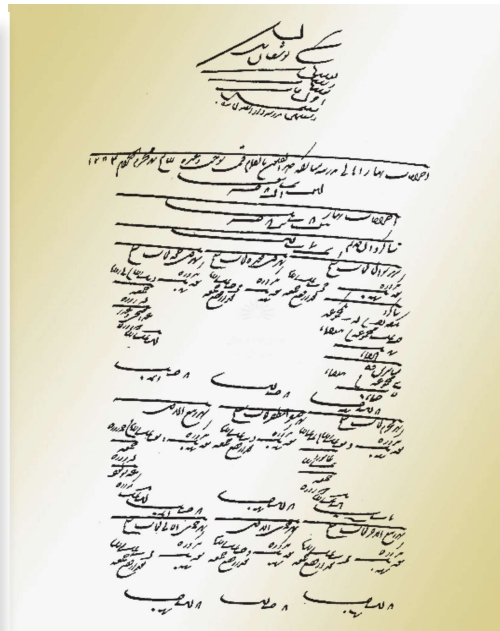
- اخراجات^۲ ناهار اهالی مدرسه مبارکه^۳ دارالفنون، به انضمام قیمت سوخت و غیره، از تاریخ شهر محرم الحرام ۱۲۸۴ [قمری]: ۴ هزار و ۹۲ تومان و ۱۲۵۰ دینار:
 - ☑ اخراجات ناهار: ۳ هزار و ۲۳۶ تومان و ۶ هزار و ۲۵۰ دینار
 - ☑ شاگردان قدیم: ۲ هزار و ۶۴۶ تومان
- شهر شوال لغایت سلخ^۴: یک روزه: ۹ تومان و ۸ هزار دینار؛ ۲۵ روزه بعد از وضع جمعه: ۲۴۵ تومان.
 - ☑ شاگرد: ۱۰۰ نفر [مقرراً] ۴ یک مجموعه: ۲۵ مجموعه [فی] ۳۵۰۰ دینار: [مجموعاً] ۸ تومان و ۷۵۰۰ دینار.
 - ☑ مباشرین و غیره: ۳ مجموعه [فی] ۳۵۰۰ دینار: ۱ تومان و ۵۰۰ دینار
 - ☑ مقرراً ۲۶ روزه بعد از وضع جمعه: ۲۵۴ تومان و ۸ هزار دینار
 - ☑ شهر ذی قعدة لغایت سلخ: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار
 - ☑ شهر ذی حجه لغایت سلخ: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار
 - ☑ ۳۰ روزه [منهای] ۶ روز (جمعه ۴ روز + عید اضحی و غدیر: دو روز) [باقی] ۲۴ روزه: ۲۳۵ تومان و ۲ هزار دینار.
- شهر محرم لغایت سلخ: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار؛ ۲۹ روزه [منهای] ۱۲ روز (عاشورا ۱۰ روز + جمعه ۲ روز) [باقی] ۱۷ روزه: ۱۶۶ تومان و ۶ هزار دینار.

۱. گاهشماری ترکی دوازده حیوانی تا پایان دوره قاجار به صورت رسمی مورد استفاده قرار می گرفت. اسامی سال های ترکی به این شرح است: سیچقان (موش)، اود (گاو)، بارس (پلنگ)، توشقان (خرگوش)، لوی (نهنگ)، نیلان (مار)، یونت (اسب)، قوی (گوسفند)، پیچی (میمون)، تخاقوی (مرغ)، ایت (سگ)، تنگوز (خوک).
۲. اخراجات یکی از انواع پرداخت های حکومت قاجار بود که به صورت نقدی و جنسی به برخی حقوق بگیران داده می شد. وجوه نقدی بابت لباس، مواد غذایی، هزینه اسکان و حمل و نقل پرداخت می شد و اجناس هم اغلب شامل مواد غذایی مختلف، علیق، جو و سوخت بود.
۳. مبارکه پسوندی است که برای نهادهای سلطنتی به کار می رفت.
۴. آخر ماه قمری

- شهر صفرالمظفر لغایت سلخ: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار؛ ۲۶ روزه بعد از وضع جمعه: ۲۵۴ تومان و ۸ هزار دینار.
- شهر ربیع‌الاول: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار؛ ۲۹ روزه [منهای] ۵ روزه (جمعه ۴ روز + عید مولود یک روز) [باقی] ۲۴ روزه: ۲۳۵ تومان و ۲ هزار دینار.
- شهر ربیع‌الآخر لغایت سلخ: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار؛ ۲۶ روزه بعد از وضع جمعه: ۲۵۴ تومان و ۸ هزار دینار.
- شهر جمادی‌الاول: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار؛ ۲۵ روزه بعد از وضع جمعه: ۲۴۵ تومان.
- شهر جمادی‌الثانی لغایت سلخ: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار؛ ۲۶ روزه بعد از وضع جمعه: ۲۵۴ تومان و ۸ هزار دینار.
- شهر رجب لغایت سلخ: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار؛ ۲۵ روزه بعد از وضع جمعه: ۲۴۵ تومان.
- شهر شعبان لغایت سلخ: یک روزه ۹ تومان و ۸ هزار دینار؛ ۲۶ روزه بعد از وضع جمعه: ۲۵۴ تومان^۱.

سند شماره ۱، صفحه دوم

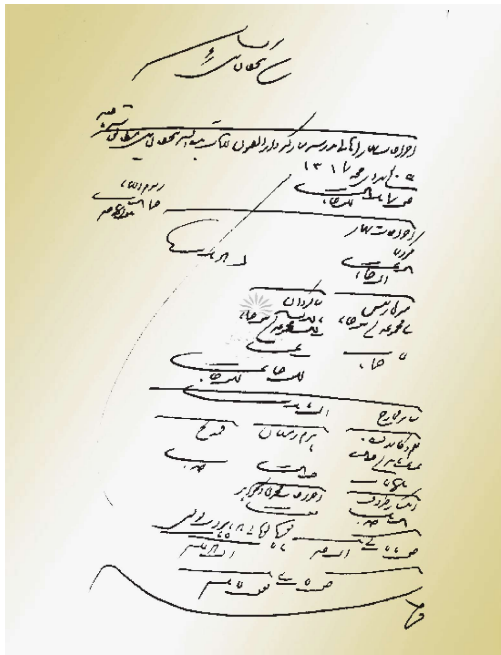
سند شماره ۱، صفحه اول
(آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۳۲/۲۴۶۳)

۱. حاصل ضرب ۹ تومان و ۸۰۰۰ دینار در ۲۶، ۲۵۴ تومان و ۸۰۰۰ دینار می‌شود.

- شاگردان جدید که حسب الامر مشغول تحصیل درس تلگراف می‌باشند: ۲۵ نفر، ۸۷۵ دینار موافق خرج ناهار شاگردان قدیم: [فی] ۲ تومان و هزار و ۸۷۵ دینار [المقرر] ۲۷۰ روزه بعد از وضع جمعه و اعیاد:
- شوال: ۲۶ روزه - ذی قعدة: ۲۵ روزه - ذی حجه: ۲۴ روزه - محرم: ۱۷ روزه - صفر: ۲۶ روزه
- ربیع الاول: ۲۴ روزه - شهر ربیع الآخر: ۲۶ روزه - جمادی الاول: ۲۵ روزه - جمادی الثانی: ۲۶ روزه
- رجب: ۲۵ روزه - شهر شوال ۲۶ روزه: ۵۹۰ تومان و ۶ هزار و ۲۵۰ دینار.
- ✍️ اخراجات متفرقه: ۸۵۵ تومان و ۵ هزار دینار.
- ✍️ اخراجات متفرقه از قبیل کاغذ و مرکب و قلم و غیره: یک ماهه ۵۰ تومان المقرر سالانه ۶۰۰ تومان.
- ✍️ قیمت هیمة به جهت سوخت زمستان: ۵۰ تومان.
- ✍️ قیمت یخ: یک روزه ۲۰ [احتمالاً قالب] فی ۱۵۰ دینار [مجموعاً] ۶ هزار دینار مقرراً
- ۱۳۵ روزه: ۴۰ تومان و ۵۰۰ دینار.
- ✍️ انکسار ظروف: ۲۵ تومان.
- ✍️ اخراجات مخرن الجواهر: ۹۰ تومان.
- ✍️ قیمت دواى سرباز مهندس، قدیم: ۶۵۰ نفر، ۳۰ تومان؛ جدید: یکصد نفر، ۲۰ تومان.
- ✍️ وجهه حواله معیر الممالک از بابت گمرک: ۴ هزار و ۹۲ تومان و هزار و ۲۵۰ دینار.

- اخراجات ناهار اهالی مدرسه مبارکه دارالفنون از بابت هذه السنه سیچقان نیل، مطابق سنه ماضیه، از تاریخ شهر ذی حجه ۱۳۱۷ [قمری]: ۵ هزار و ۶۷۳ تومان و ۴ هزار و ۵۰۰ دینار:
- ✍️ اخراجات ناهار یک روزه: ۱۷ تومان و ۱۵۰۰ دینار؛ [مقرر] ۲۶۳ روزه: ۴ هزار و ۵۱۰ تومان و ۴ هزار و ۵۰۰ دینار.
- ✍️ منزل رئیس، ۳ مجموعه [فی] ۳۵۰۰ دینار: ۱ تومان و ۵ هزار دینار.

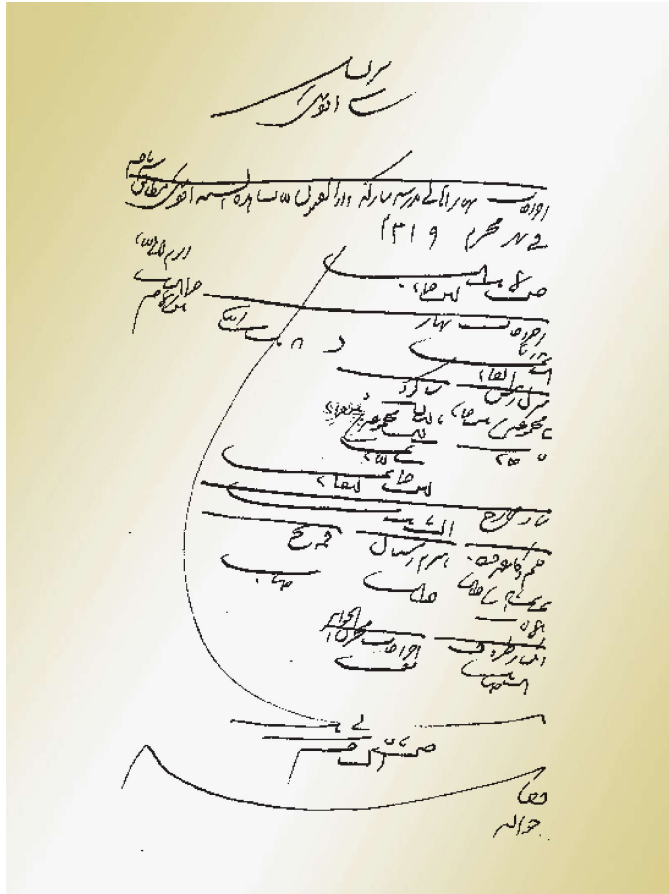

- ✍️ شاگردان ۱۸۴ نفر، ۴۶ مجموعه [فی] ۳۵۰۰ دینار: ۱۶ تومان.
- ✍️ سایر مخارج: ۱۱۶۳ تومان.
- ✍️ قلم و کاغذ و غیره، ۱۲ ماهه [مقرراً] ۷۵ تومان: ۹۰۰ تومان.
- ✍️ هیزم زمستان: ۷۵ تومان.
- ✍️ قیمت یخ: ۶۰ تومان و ۵۰۰ دینار.
- ✍️ انکسار ظروف: ۳۷ تومان و ۵۰۰ دینار.
- ✍️ اخراجات مخزن الجواهر ۹۰ تومان [منهای] رسوم [تومانی] هزار دینار: ۵۶۷ تومان و ۳ هزار و ۴۵۰ دینار.
- ✍️ [باقی]: ۵ هزار و ۱۰۶ تومان و ۱۵۰۰ دینار [منهای] فقره تومان ۲۰۰ دینار برات نویسی: ۱۰۰ تومان و ۱۲۲۰ دینار، [باقی]: ۵ هزار و ۳ تومان و ۹ هزار و ۸۳۰ دینار.
- ✍️ وجهه.

سند شماره ۲ (آرشیو ملی ایران شناسه سند ۲۳۲/۱۵۱)

- اخراجات نهار اهالی مدرسه مبارکه دارالفنون از بابت هذه السنه اودئیل مطابق سنه ماضیه فی شهر محرم ۱۳۱۹ [قمری]: ۵ هزار و ۷۷۳ تومان و ۴ هزار و ۵۰۰ دینار: ۴۲ اخراجات نهار یک روزه: ۱۷ تومان و ۱۵۰۰ دینار [مقرراً] ۲۶۳ روزه: ۴ هزار و ۵۱۰ تومان و ۴ هزار و ۵۰۰ دینار.
- ✍️ منزل رئیس، ۳ مجموعه [فی] ۳۵۰۰ دینار: ۱ تومان و ۵ هزار دینار.
- ✍️ شاگرد ۱۸۴ نفر، ۴۶ مجموعه [فی] ۳۵۰۰ دینار: ۱۶ تومان و ۱۰۰۰ دینار.

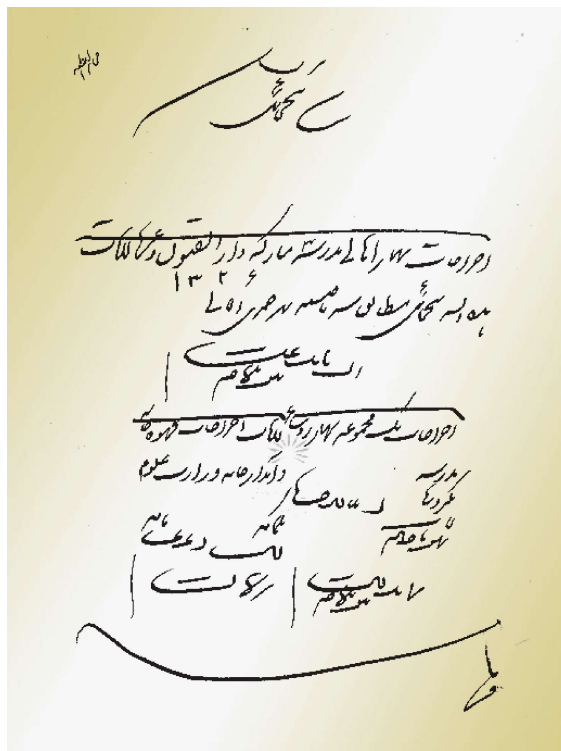
سند شماره ۳ (آرشیو ملی ایران شناسه سند ۲۴۰۵/۲۳۲)

● سایر مخارج:

- ☑ قلم و کاغذ و غیره، ۱۲ ماهه [المقرر] ۷۵ تومان: [مجموعاً] ۹۰۰ تومان
- ☑ هیزم زمستان: ۷۵ تومان.
- ☑ قیمت یخ: ۶۰ تومان و ۵۰۰ دینار.
- ☑ انکسار ظروف: ۳۷ تومان و ۵۰۰ دینار.
- ☑ اخراجات مخزن الجواهر ۹۰ تومان [منهای] رسوم [تومانی] هزار دیناری: ۵۶۷ تومان و ۳ هزار و ۴۵۰ دینار:
- ☑ [باقی]: ۵ هزار و ۱۰۶ تومان و ۱۵۰۰ دینار.
- ☑ وجهه.

● اخراجاتِ نهار اهالی مدرسه مبارکه دارالفنون و غیره از بابت هذه السنه پیچی نیل مطابق سنه ماضیه شهر جمادی الثانی ۱۳۲۶ [قمری]:^۱

هزار و ۱۲۳ تومان و ۳ هزار و ۹۵۰ دینار
 ✎ اخراجاتِ یک مجموعه نهار رؤسای
 مدرسه، یک روزه ۱ تومان و ۸ هزار
 و ۱۷۵ دینار [المقرر] ۳۵۴ روزه: ۶۴۳
 تومان و ۳ هزار و ۹۵۰ دینار.
 ✎ از بابت اخراجاتِ قهوه‌خانه و آبدارخانه
 وزارت علوم، یک ماهه ۸۰ تومان [المقرر]
 ۱۲ ماهه: ۴۸۰ تومان
 ✎ وجهه.

اسند شماره ۴ (آرشیو ملی ایران شناسه سند ۲۳۲۱/۲۳۲۲)

۱. احتمالاً موسی خان فخام السلطنه که بعدها منشی دربار احمدشاه شد.